

"אם תנצח מחר אסלח לך,

אם לא – נסלק אותך. אז ניצחתי..."

ספורטאים יהודים בברית המועצות ב"שנים השחורות"

אילנה אוסטרובסקי¹ ואודי כרמי² *

¹המרכז האקדמי לוינסקי-זינוגייט

²תל חי אוניברסיטת קרית שמונה בגליל

תקציר

המאמר דן בספורטאי עילית יהודים שפעלו בתקופת "השנים השחורות" של יהודי ברית המועצות. בשנים אלה נרדפו יהודים, ורבים מהם נאסרו והגיעו למחנות. יהודים רבים עוד יותר פוטרו ממשורותיהם, ותחומי תעסוקה מרובים נחסמו בפניהם. הספורט היה מבין הערוצים היחידים שהעניקו ליהודים אפשרות לשפר את מעמדם ואת מצבם הכלכלי. כשברית המועצות החליטה לאמץ את הספורט כאמצעי להעלאת מעמדה בזירה הבינלאומית, פנו אליו יהודים רבים ונחלו בו הצלחות רבות. ואכן, הישגיהם היו גדולים בהרבה משיעורם באוכלוסייה. התועלת שהפיקו יהודים מקצירת הישגים בינלאומיים בתחום הספורט גבתה גם מחיר: הם קיימו קריירה ספורטיבית בצילו הכבד של המשטר, היו נתונים במעקב מתמיד ונאלצו לטשטש את זהותם היהודית. הם התמודדו עם מחיר זה על ידי יצירת "תרבות דקה" שהתבטאה בשותפות גורל ובתחושת שייכות לקבוצות ספורטאים יהודים אחרים.

תאריכים: השנים השחורות, משחקי הלסינקי, ברית המועצות, ספורטאים יהודים, "תרבות דקה"

דקה"

במשחקים האולימפיים ה-15, שהתקיימו בהלסינקי בשנת 1952, השתתפה ברית המועצות לראשונה בתולדותיה. המשלחת מנתה 295 ספורטאים (255 גברים ו-40 נשים), וביניהם גם ספורטאים יהודים. ברית המועצות זכתה ב-71 מדליות (22 זהב, 30 כסף ו-19 ארד) וסיימה במקום השני אחרי ארצות הברית, שזכתה ב-76 מדליות (International Olympic Committee, n.d.; Kupriyanov, 2022; Parks, 2017). הספורטאים היהודים במשלחת התחרו בתשעה ענפי ספורט וזכו ב-13 מדליות, מהן חמש זהב, שבע כסף ואחת ארד. הישגיהם של הספורטאים היהודים במשחקי הלסינקי (18 אחוזים מכלל המדליות של המשלחת הסובייטית) עלו בהרבה על שיעורם היחסי של היהודים בברית המועצות – מעט יותר מאחוז אחד מאוכלוסיית המדינה ("אודות רמת ההשכלה", 1960; Commission for Information Support and International Cooperation under the Presidential Council on Interethnic Relations of the Russian Federation, n.d.).¹

* לשני המחברים תרומה שווה למאמר.

הצטיינותם של יהודים בספורט נחקרה בהרחבה בהקשר של מדינות מרכז אירופה ומערבה. בדרך כלל ייחסו המחקרים את הישגי היהודים לרעיון "יהדות השרירים" או לשאיפתם לטפס בסולם החברתי (חריף, 2011; כרמי, 2012; פייפר ווהליג, תשע"ח; צימרמן, 2017; Ashkenazi, 2011; Bowman, 2011). לעומת זאת, מחקרים מעטים בלבד דנו בפעילות ספורטאים יהודים בברית המועצות בכלל ובתקופה שאחרי מלחמת העולם השנייה בפרט, ובחלקם נאסף מידע עובדתי בלבד (Geller, 2011; Liokumovich, 2007; Miller, 2011; Mininberg, 1998). מטרת מאמר זה היא לשפוך אור על הסיבות שהביאו להצטיינות של יהודים בספורט בתקופה שכונתה "השנים השחורות". נדון בקשיים שהעמידו בפניהם השלטונות ובדרכי ההתמודדות עימם. בחרנו להציב במרכז המאמר את המשחקים האולימפיים בהלסינקי בשל שתי סיבות עיקריות: האחת, משחקים אלה היו הראשונים שבהם השתתפה ברית המועצות; האחרת, המשחקים התקיימו בשיאן של "השנים השחורות" שבהן המאמר מתמקד.

לפני שנרד לשורשי התופעה, נציין שני אתגרים מתודולוגיים: האחד, הניסיון להגדיר מיהו יהודי שנוי במחלוקת בשיח הדתי, הפוליטי, המשפטי והחברתי. כל מחקר שדן ביהודי ברית המועצות נידון מלכתחילה להיתקל בקושי זה, כיוון שחלקם ניסו להסוות את מוצאם. עריכת מחקר בתחום הספורט הייצוגי מורכבת עוד יותר, כיוון שהאינטרס להסוות את מוצאם היהודי של הספורטאים היה משותף ליהודים ולשלטונות הסובייטיים. האחרונים ביקשו לעטות על הספורטאים הייצוגיים חזות סובייטית אחידה ברוח רעיון "אחדות העמים", ולכן טושטשו סממנים אתניים (Mertin, 2009). הנתונים שנציג על היהודים עלולים אפוא ללקות בחוסר דיוק, אך הם אינם משנים את התמונה הכללית על אודותם. המקורות הראשוניים בארכיוני ברית המועצות אינם מסגירים את יחסם המפלה של השלטונות ושל החברה הסובייטית לספורטאים יהודים. על התנהגות השלטון כלפי ספורטאים יהודים במשך התקופה הסובייטית ניתן ללמוד מבין השורות של הטקסטים השונים ומזיכרונותיהם של ספורטאים ושל מאמנים לשעבר.

מאמר זה מתבסס על מקורות ראשוניים, על מקורות משניים, על מאמרי עיתונות ועל ראיונות עם ספורטאי עבר. השילוב בין מקורות מגוונים אלה מעניק לנו תמונה רחבה יותר על התמודדות של ספורטאים יהודים עם האתגרים שניצבו בפניהם בתקופה הנדונה. ציינו את המשחקים האולימפיים בהלסינקי כנקודת מוצא לדיון, אך התבלטות יהודים בספורט הסובייטי החלה זמן רב לפנייהם – עם סגירתן של אגודות ספורט יהודיות על ידי השלטונות בשנת 1923 ופניית חבריהן לאגודות כלליות. נתחקה אפוא אחר צעדיהם הראשונים של ספורטאים יהודים בדרכם לצמרת הלאומית והבינלאומית.

הישגים ראשונים

במחצית השנייה של שנות העשרים החלו ספורטאים יהודים להתבלט בעיקר בענפי כוח ובענפי קרב. בחירת יהודים בענפים אלה לא הייתה ייחודית רק בברית המועצות. יהודים במרכז אירופה ובמערבה בחרו ענפי ספורט קרביים כדי להפריך טענות אנטישמיות שייחסו להם תכונות "לא גבריות" כמו נרפות גופנית ורפיון שרירים (כרמי, 2013). הישגיהם בענפים אלה היו רבים משיעורם באוכלוסייה, אך קצרה היריעה מהצגת כולם, ולכן נציג רק את הבולטים בהם. בשנת 1926 זכו

¹ הנתון הקרוב ביותר לתקופה הנדונה הוא משנת 1959.

המתאגרים היהודים של "דינמו" בחמש מבין שמונה קטגוריות משקל באליפות ברית המועצות: ולדימיר רוקשטל (Rukshetel), פיודור ברסט (Brest), לב ויאז'לינסקי (Vyazhlinsky), יעקוב בראון (Broun), ולדימיר יזרוב (Ezerov) (Miller, 2009). ארקדי בקמן (Buckman) מאודסה היה אלוף אוקראינה ב־1933. לאחר פרישתו טיפח בקמן דורות רבים של מתאגרים מצליחים. הוא היה המתאגרף הראשון בעיר שהעניקה לו דרגה של "אומן הספורט של ברית המועצות", תואר כבוד המוענק על הישגים שנקבעים בדירוג הכלל סובייטי או על הצלחה יוצאת דופן בתחרות בין־לאומית (Odessa Jewish Museum). מתאגרים יהודים הצטיינו גם ברפובליקות האחרות כמו גרוזיה (גיאורגיה היום) ואוזבקיסטן. הבולט בהם היה גבריאל חנוכייב (מופיע גם בשם משפחה חנוכווילי) מטביליסי שזכה בתואר האלוף הלאומי בשנים 1948-1949.

נוסף על אגרוף הצטיינו יהודים במיוחד בענף הרמת המשקולות. בספרטקיאדה הראשונה שנערכה במוסקבה בשנת 1928 ייצגו את נבחרת אוקראינה חמישה מרימי משקולות, מהם ארבעה יהודים: יוסף ליסופרבסקי (Lisopravsky), דוד סגל (Segal), דוד שפנייה (Shpanie) ואלכסנדר צ'רני (Cherny). עם אלופי המדינה ועם שיאנים לאומיים בהרמת משקולות נמנו מויסי קסיאניק (Kasiyanik), דוד אכט (Ekht), ארקדי קספרוביץ' (Kasperovich), ברוניסלב בלוך (Blokh), אלכסנדר דונסקוי (Donskoy), יפים חוטימסקי (Khotimsky), יוסף ליסופרבסקי (Lisopravsky), ניקולאי שאטוב (Shatov), נאום לפידוס (Lapidus), ישראל מכאניק (Mekhanik) וגריגורי נובאק (Novak) (Liokumovich, 2007; Geller, 2004). ארבעת האחרונים היו הבולטים ביותר. ניקולאי שאטוב (1909-1992) נולד בבוריסוב (Borisov), מחוז מינסק. בשנת 1925 הצטרף לקבוצה העירונית להרמת משקולות בהנהגת האחים היהודים גריגורי ואדולף גולדזברג שזיהו את כשרונו וטיפחו אותו. משנת 1933 ועד 1947 הוא הוכתר 11 פעם לאלוף ברית המועצות (1933-1938, 1940, 1944-1947). שאטוב זכה במדליית זהב במשחקים האולימפיים לפועלים שהתקיימו באנטוורפן בשנת 1937, ועם שובו הוכתר בדרגת "אומן מכובד בספורט של ברית המועצות" ("על הענקת התואר של אומני כבוד בספורט", 1937; Aptekar, 1983; Liokumovich, 2007). בשנת 1947 זכה שאטוב במדליית זהב באליפות אירופה. במהלך הקריירה הספורטיבית שלו שבר 45 שיאים לאומיים. בסיומה שימש כמאמן הנבחרת הלאומית של ברית המועצות ומאמנה של הנבחרת האולימפית למשחקים בשנים 1952 ו-1956. נאום לפידוס (1908-1976) זכה ארבע שנים ברציפות באליפות ברית המועצות (1932-1935) וקבע 25 שיאים לאומיים ("אומני הכבוד החדשים", 1943; Aptekar, 1983; Liokumovich, 2004).

ישראל מכאניק, יליד מינסק, שייצג את "לוקומוטיב" מוסקבה, היה אחד ממרימי המשקולות הבולטים במדינה בשנות השלושים והארבעים. הוא זכה ב־11 מדליות באליפויות ברית המועצות, קבע 15 שיאים לאומיים ושיא עולם אחד. בשנת 1947 זכה באליפות אירופה במשקל קל. עם תום הקריירה הספורטיבית שלו התמנה למאמנה של נבחרת ברית המועצות (Liokumovich, 2007; Aptekar, 1983; Stogov, 1988). גריגורי נובאק (1919-1980) נולד בצ'רנוביל. בתחילת שנות השלושים עברה משפחתו לקייב ושם החל את הקריירה הספורטיבית שלו. בשנת 1939 קבע שיא לאומי בהרמת משקולות (Shimanovsky, 2019). נובאק הוכתר לאלוף ברית המועצות 10 פעמים, קבע 86 שיאים לאומיים ו-23 שיאי עולם. בשנת 1946 הוכתר לאלוף העולם הסובייטי הראשון בהיסטוריה. במהלך ארבעה ימי התחרות קבע

נובאק ארבעה שיאי עולם חדשים ("ג. נובאק – אינו מסתפק בשיאי עולם", ללא תאריך). הישגים אלה ונוספים העניקו לספורטאים יהודים יתרונות חברתיים וכלכליים רבים, וזאת על רקע התגברות המדיניות האנטי-יהודית של השלטונות הסובייטיים בשנות הארבעים שהגבילה את אפשרויות קידום של יהודים בחברה (On the selection and promotion of personnel in the arts [Memo], 1942). הספורט היה אחד מהמסלולים היחידים שאפשרו ליהודים לנוע משולי החברה אל מרכז.

בשנות השלושים והארבעים צמחו ניצניה של המקצוענות הסמויה בספורט הסובייטי. הספורטאים המצטיינים שיפרו את מעמדם הכלכלי באופן ניכר באמצעות תגמולים כספיים עקיפים כמו השתכרות מעיסוק בספורט במראית עין של עבודה מסודרת וזכות קדימה בקבלת דירה (Dufraisie, 2014; Edelman, 2009; Moscow City Council of the Dynamo Society, 1947; Washburn, 1956). הספורטאים עברו לערים גדולות ומרכזיות ונהנו מאורח חיים מודרני. לאחר פרישתם הם מונו למאמנים מבוקשים, למרצים נחשבים באוניברסיטאות וקרתיות, למדעני ספורט, לעיתונאים ועוד. לדוגמה, האתלטים רוברט לולקו (Lulko) וגריגורי מאירוביץ' (Meirovich) מונו אחרי פרישתם מספורט תחרותי למרצים באוניברסיטת ספורט על שם לסגפט (Lesgaft University) בלנינגרד. אלוף ברית המועצות בהחלקה על קרח בשנים 1937-1938 אלכסנדר גנדלסמן (Gandelsman) מאודסה הפך למאמן מבוקש, לפיזיולוג ספורט ידוע ולפרופסור באקדמיה (Moskvina, 2021; Sportivnaya Strana, n.d.).

השלטונות הסובייטיים יצאו נשכרים מהישגיהם של ספורטאים יהודים, כיוון שהציגו את המצטיינים שבהם כביטוי מוחשי של האידאולוגיה הקומוניסטית וכראיה לצדקת דרכה. העיתונות, שנשלטה בידי השלטונות, גוללה את סיפור חייהם של הספורטאים והדגישה את שילובם בחברה בזכות השוויון החברתי בברית המועצות והאפשרויות שהמדינה פותחת עבור המצטיינים. כך, לדוגמה, פרסם העיתון סובייטסקי ספורט מאמר בשנת 1948 תחת הכותרת "הטובים בספורט האוקראיני", אשר תיאר שני ספורטאי עבר שטיפסו בסולם החברתי והעפילו לעמדות גבוהות בזכות הישגיהם בספורט. ראוי להדגיש שיהדותם של הספורטאים לא צוינה במפורש, אלא שיוכם לפרולטריון:

אל הדלת הזו, הפתוחה לרווחה על ידי המשטר הסובייטי ליצירה, לתהילת הספורט גדולה, נכנסו הנהג מקייב דוד אכט ובנו של החייט אלכסנדר צ'רני. הם הפכו לספורטאים יוצאי דופן. אכט הוא אלוף רב-פעמי של ברית המועצות ושיאן עולם שלוש פעמים. צ'רני הוא האלוף הבלתי מעורער של אוקראינה ושיאן ברית המועצות. יחד עם כל המדינה הם גדלו ולמדו. עכשיו הנהג לשעבר ד. אכט הוא אלוף בצבא האדום, ובנו של החייט צ'רני הוא סגן שר (סיניצקי ושפלנסקי, 1948, עמ' 5).

כלי התקשורת הכתירו את הספורטאים היהודים המצטיינים כדמויות מופת והרבו לסקר את קורותיהם (זמברימבורץ, 1937; סיניצקי ושפלנסקי, 1948; "עשרת הטובים", 1936). בשנת 1947 הופיע שמו של נובאק בעיתון סובייטסקי ספורט 72 פעמים (Russian State Library, n.d.). באחת הכתבות פנה העיתון לקוראיו: "מהיום סיסמתנו החדשה 'אנו רוצים יותר נובאקים כאלה!'!" ("יותר נובאקים כאלה!", 1947, עמ' 4). ליאוניד ז'בוטינסקי, האלוף אולימפי בשנים 1964 ו-1968, אלוף העולם ואלוף אירופה בהרמת משקולות, סיפר שגריגורי נובאק שימש מודל

לחיקוי עבור ספורטאים מבני דורו (Zubashenko, 2011). ניקולאי שאטוב, שהצטרף למפלגה הקומוניסטית, נעשה דמות נערצת בזכות הצטרפותו. כך תיארה העיתונות את שאטוב:

ניקולאי שאטוב הוא חבר המפלגה הקומוניסטית. הדבר מחייב אותו רבות. הוא תמיד הראשון – לא רק בספורט, אלא גם בעמלנות ובעבודתו בפזיקולטורה [...] הידד לאלוף ברית המועצות ושיאן העולם ניקולאי שאטוב! (רוב, 1936, עמ' 1)

כלי התקשורת בברית המועצות הרבו לתאר את התרומה של הספורט להעלאת מעמדם של הספורטאים ולכן הדגישו את יתרונותיו החברתיים. הם טשטשו את מוצאם האתני של הספורטאים באמצעות שיבוש שמם היהודי והחלפתו בשם רוסי. לדוגמה, שמו של גירשל (הרשל) נובאק שונה לגריגורי נובאק, ישראל מכאניק ללב מכאניק. אלופי המדינה המתאגרפים וולף כוגן (Kogan) וגבריאל חנוכיב (Hanokaiv) הפכו לוולדימיר כוגן וגריגורי חנוכשווילי, אלוף המדינה האתלט גבריאל אטנלוב (Antanelov) הפך לגבו אטנלוב (שם גיאורגי, כיוון שייצג את גרוזיה). לרוב אימצו היהודים את שמותיהם החדשים ולא פעם יזמו בעצמם את הרוסיפיקציה של זהותם, בעיקר ב"שנים השחורות" של יהודי ברית המועצות.

"השנים השחורות" של יהודי ברית המועצות

"השנים השחורות" של יהודי ברית המועצות הן כינוי לתקופה שנמשכה בין שנת 1939 ועד למותו של סטלין במרץ 1953 (גלבו, 1972; פינקוס, 1986). יהודי ברית המועצות סבלו מאפליה גם לפני שנים אלה. הדחתם מהמוסדות השונים שהחלה בשנות העשרים, התגברה בשנות השלושים. בשנים 1937-1938 החריפו הטיהורים הגדולים של סטלין שכוונו נגד מתנגדי השלטון. התופעה בלטה במיוחד במנגנון הביורוקרטי. למשל, בקרב ההנהגה הבכירה של המנגנון לביטחון פנים נ.ק.וו.ד. נשארו בשנת 1939 3.92% יהודים לעומת 39.09% בשנת 1936. הדחתם התבצעה לפי פקודת ראש נ.ק.וו.ד. ייזוב, שתוך עיון במסמכי כוח אדם של המשרדים באוקראינה ציין: "כוח אדם, כוח אדם... יש להם כאן לא אוקראינה, אלא בירוביג'אן שלם" (Tushis & Zolotarev, 2017).²

נישואי התערובת לא מנעו את זיהוים כיהודים במרחב הציבורי. די היה ששם משפחתם צלצל כשם יהודי וחזותם נתפסה כ"יהודית" כדי לעורר עוינות. השלטונות הסובייטיים נקטו מדיניות של מכסות אתניות לא רשמיות, ולעיתים אף רשמיות, בחינוך הגבוה ובתחומי תעסוקה ומקומות עבודה מסוימים (גם כאלה שלא נחשבו רגישים במיוחד כמו הצבא, המשטרה החשאית, שירות החוץ ומקצועות בעלי מטען אידאולוגי כמו עיתונות). באופן זה היו היהודים רוסים מבחינה תרבותית, ואילו מבחינה רשמית וחברתית נשארו יהודים. וכך, על אף המאמצים הגדולים להשתלב בחברה הסובייטית, יהודי לא היה יכול להיות אזרח מהשורה – גם אם היה גיבור מלחמה או חתן פרס יוקרתי בתחום כלשהו (רואי, 2012).

ביוני 1941 פלשו הכוחות הגרמניים לשטחה של ברית המועצות. מיום הפלישה ועד מאי 1945 הייתה ברית המועצות במערכה צבאית שנקראה בהיסטוריוגרפיה הסובייטית "המלחמה הפטריוטית הגדולה" (Большая Отечественная Война).

² בירוביג'אן הוא יישוב שהוקם בשנת 1915 וממוקם במזרח הרחוק הרוסי. בשנת 1928 החליטה נשיאות הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות להקצות את האזור להתיישבות יהודית בלעדית, ובשנת 1934 הפך היישוב לבירת המחוז היהודי האוטונומי.

במשך ארבע שנות המלחמה התגייסו למאבק יותר מ־34 מיליון חיילים סובייטים, מהם כ־500,000 חיילים יהודים (Maliar, 2013; Sverdlov, 2002). רבים מאזרחי ברית המועצות היהודים התנדבו לשרת בצבא האדום ולא המתינו לצו הגיוס. עבורם הייתה זו מלחמת קיום. מאמן הסיוף המעוטר דוד דושמן (Дышман) נזכר:

הייתי אלוף מוסקבה בסיוף בשנת 1941 כשהתחילה המלחמה. התחרות התקיימה בפארק גורקי במוסקבה. כשהודיעו שהתחילה המלחמה, התחרות הופסקה מיד ורצתי משם ישר ללשכת גיוס. בלשכת גיוס אמרו לי: "אתה אלוף מוסקבה, אתה פטור מהגיוס". לא הסכמתי לכך, וגייסו אותי לשריון. (פרולובה, 2020)

בפרוץ הקרבות קראו גיבורי הספורט של ברית המועצות להמונים להתגייס למען המולדת ושימשו דוגמה אישית ("הלכו לחזית", 1941; "כוח אדם חדש", 1941; סטרוסטין ואח', 1941; Dufraisie, 2017a Speransky, 2020). כך פנה האלוף ישראל מכאניק לאזרחים:

עד המלחמה הייתי צריך "להכות" בספורטאים הגרמנים בכך שאני משיג את השיאים שלהם בהרמת משקולות. מאז שהתנדבתי להתגייס לשורות הצבא האדום, השתדלתי להכות בגרמנים בשדה הקרב, בשונה מהזירה הספורטיבית. אלה קרבות על החיים. צברנו כבר ניסיון קרב, ובשנה החדשה אנו נגרום לנוקאאוט קטלני לאויב שלנו. אני מאחל לחברי הספורטאים שנלחמים היום בצבא האדום הצלחה בהשמדה גורפת של הכובשים הגרמנים. (מכאניק, 1941, עמ' 2)

למרות גילויי הגבורה של יהודים בחזית נמשכה ההתנכלות ליהודים גם במשך המלחמה. ולראיה, המזכר שהובא בשנת 1942 ממחלקת התעמולה של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית לוועד המרכזי, ובו מידע על ריבוי היהודים בהנהגת מוסדות התרבות של המדינה. מחלקת תעמולה קראה לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית לנקוט אמצעים לקידום העובדים הרוסים ולערוך שינוי מידי בהרכב כוח אדם ("On the selection and promotion of personnel", 1942). היהודים, אם כן, סבלו סבל כפול: יעד להשמדה של הנאצים ומטרה להתנכלויות המשטר של סטלין.

אחרי מלחמת העולם השנייה פתחו שלטונות ברית המועצות במסע הסתה נגד היהודים והיחס אליהם החריף. חלקם הואשמו בחוסר נאמנות למדינה, במיוחד אחרי הקמת מדינת ישראל, וחלק אחר הואשם בקומופוליטיזם, שמשמעותו "חוסר לאומיות סובייטית" (פינקוס, 2007; Abakumov, 1947 Goglidze, 1953; Ignatiev, 1952). העיתונות הסובייטית, שהייתה בפיקוח מלא של השלטון, עמדה בחזית המתקפה על אנשי תרבות, כלכלה, מדע ואומנות ממוצא יהודי תוך הבלטת זרותם והתרפסותם לאימפריאליזם האמריקני. המלחמה שהכריז סטלין על יהודי ברית המועצות לווה בהאשמות שונות כמו חרוור מלחמה, בגידה והיותם סוכני הבורגנות העולמית (רויזמן, 1999). בשיאה של ההסתה נתבעו יהודים למשפט באמתלות שונות.

בשנים 1949-1953 התקיימו אלפי משפטים אישיים שכוונו נגד פעילי התרבות היהודית, ציונים, אנשי דת ואף נגד יהודים קומוניסטים, נאמני השלטון (פינקוס, 2007). הפרשיות שזכו לתהודה הגדולה ביותר היו "משפטי פראג" שהתקיימו בסוף שנת 1952 בצי'כוסלובקיה, גרורתה של ברית המועצות, ו"משפט הרופאים" (Дело)

(Draft editorial, 1953). ב"משפטי פראג" האשימו השלטונות הצ'כוסלובקיים 16 ממנהיגי המפלגה הקומוניסטית, מהם 11 יהודים, בקונספירציה, בריגול ובבגידה. הנאשם הראשי היה רודולף סלנסקי שנידון למוות. הישראלי מרדכי אורן, עסקן בכיר של מפלגת השמאל הישראלית מפ"ם, הואשם כאיש הקשר בין סלנסקי לציונות ולמערב והועמד לדין במשפט נפרד (וייץ, 2001).

ב-13 בינואר 1953 הודיעה ברית המועצות על העמדה לדין של תשעה רופאים, שישה מהם יהודים, ובראשם פרופ' מירון ופסי, רופאו האישי של סטלין. הם הואשמו בחברות בארגון הקשור לגיוינט, שקשר קשר להמתת מנהיגי ברית המועצות בהרעלה. נטען שאותם רופאים כבר הצליחו להמית חמישה מפקדי צבא בכירים. בהודעה צוין ששלמה מיכאליס (Solomon Shloyme Mikhoels), מנהל התיאטרון היהודי במוסקבה שנרצח על ידי סטלין, היה איש הקשר בין הגיוינט לנאשמים (שניקופרמן, 2021). הגיוינט, כך נכתב בכתב התביעה, היה זרוע של סוכנות הביון האמריקנית. האשמות אלה היו חלק מתוכניתו של סטלין ליצור אווירה ציבורית אנטי-יהודית שתאפשר גירוש כללי של יהודי ברית המועצות לאזורים נידחים (שזר, תשס"ח). נציין שמשפט זה לא התקיים בסופו של דבר בשל מותו של סטלין, וכעבור חודש שוחררו הרופאים.

המשפטים, ההוצאות להורג והמאסרים היו שלב אחד במדיניות של חיסול מוסדות התרבות היהודיים כמו סגירת מערכות העיתונים בשפת היידיש, ביטול התאגדות הסופרים היהודים והוצאת ספרים שכתבו יהודים מהספריות הציבוריות, סגירת תיאטרונים יהודיים ומאסר של שחקניהם. העילות להתנכלויות סתרו זו את זו. לעיתים הואשמו היהודים בקוסמופוליטיות, האשמה שהובילה לסגירה של הוועד היהודי האנטי פשיסטי, ולעיתים בלאומיות יתר, המנוגדת לאידאולוגיה הקומוניסטית (פינקוס, 1999; Krutikov, 2017). בשנים 1949-1952 הועמדו לדין מאות יהודים באמתלות שווא של תמיכה באידאולוגיה הציונית כמו קריאה של ספר שבו הוזכרה ישראל או השתתפות בחגיגה משפחתית שבה עלה שמה של ישראל (פינקוס, 2007). בברית המועצות שררה אווירה של ערב פוגרום, והשמועות שנפוצו סיפרו על צריפים שמקימים בסיביר לצורך שיכונם של כל היהודים לאחר שיגורשו מרוסיה האירופאית (אטינגר, 1994).

תחושת הבגידה של המדינה באזרחיה היהודים צרבה גם לתומכים נלהבים של הקומוניזם שהאמינו בכל ליבם באידאולוגיה זו (ריסקין, 2012). מותו של סטלין בתחילת 1953 והמאבק על הירושה, שנפתח בין מקורביו שרצו להתנער מן האחריות לפשעיו, הם שהצילו כנראה את יהודי ברית המועצות מפורענות נוראה ואת הרופאים המואשמים מחבל התלייה (אטינגר, 1994). על רקע אווירת האימה שחוו יהודים והאפליה שממנה סבלו, שימש הספורט עיר מקלט שאליה פנו צעירים יהודים כדי להיחלץ מפני התנכלות שרירותית. בזכות ההצלחות שהשיגו, ובייחוד בזירה הביך לאומית, הייתה זו הזדמנות להיחשב ליקירי השלטון ולעלות בסולם החברתי.

הכניסה לזירה הביךלאומית במלחמה הקרה

כשהסתיימה מלחמת העולם השנייה והוקמו משטרים קומוניסטיים ברוב מדינות מזרח אירופה התחולל מאבק אידאולוגי בין שתי מעצמות-העל – ברית המועצות וארצות הברית. במאבק זה, שלמעשה החל כבר במהלך המלחמה וכונה "המלחמה הקרה", שאפו הצדדים לגבור זה על זה בהישגים בתחומי האומנות, התרבות, המדע והספורט. עוד באוגוסט 1946 הציגה המפלגה הקומוניסטית של

ברית המועצות תוכנית תעמולה נרחבת של יתרונות המשטר הקומוניסטי (Mlechin, 2009). כל סוכני התרבות – מוזיקה, אומנות, מדע וספורט – גויסו למאבק באידאולוגיה הקפיטליסטית והיו חלק מהמלחמה הקרה, ובעיקר חלק מהמאבק על הבכורה בזירה הבינלאומית. תחרויות ספורט, כמותן תחרויות בין־לאומיות אחרות, הפכו לזירה רבת־חשיבות במאבק בין שתי המעצמות. העשור הראשון לאחר סיום המלחמה, שבו החלה ברית המועצות את דרכה בתנועה האולימפית, התאפיין בכמה תהליכים שהתרחשו בד בבד:

א. פיתוח קשרים ספורטיביים בין־לאומיים. בסוף שנות הארבעים החל פיתוח מואץ של קשרים בין־לאומיים. קשרים אלה עוצבו על פי האינטרסים הפוליטיים של הממשלה ונומקו כנובעים מטעמים אידאולוגיים (Espy, 1979). הממשלה החליטה לאילו הזמנות יש להיענות ובאילו תחרויות להשתתף. השנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה לוו בלבטים באשר להתפתחותו של הספורט הסובייטי. אחת ההצעות הייתה לצמצם את המפגשים הבינלאומיים, להשתתף אך ורק בתחרויות ברמה הגבוהה ביותר, ורק עם מדינות שיתרמו לשיפור הספורטאים הסובייטים. למשל, להיענות להזמנות לתחרויות התעמלות עם צרפת או איטליה, לתחרויות כדורגל, סיוף וטניס עם הונגריה או לתחרויות אתלטיקה קלה עם פינלנד ושוודיה. אחרים הציעו שהיענות להזמנות תישקל על פי התוצאות של המפגשים הקודמים עם אותה מדינה. כלומר, אם בתחרויות הקודמות ניצחו הנבחרות הסובייטיות, יש להשיב בחיוב. במקרה של הפסד בתחרויות קודמות, רצוי להשיב בשלילה ולהמתין (Dufraisie, 2017b).

ב. הדרישה של השלטון לניצחון מוחלט. הממשלה הגבירה את הפיקוח על מוסדות ספורט (Riordan, 1981). היא חששה שמא הפסד בהתמודדות ספורט – אפשרות ריאלית שכרוכה בכל התמודדות – ייתפס כערעור על תורת האמון הסובייטית, וגרוע מזה – על האידאולוגיה הקומוניסטית. כאשר בשנת 1947 הציע לממשלה ראש הוועד לענייני ספורט ניקולאי רומנוב (Romanov) להכין משלחת למשחקים האולימפיים של שנת 1948 בסן מוריץ (חורף) ובלונדון (קיץ), סטלין לא אישר זאת משום שסבר שכל תוצאה אחרת מלבד זכייה בתחרויות תפגע ביוקרת ברית המועצות (Adelfinsky & Anashvili, 2018; Edelman, 2009; Parks, 2017). ספורטאים של ברית המועצות היו נתונים בלחץ גדול; הם נתבעו לנצח, וכשהפסידו בתחרויות, הואשמו בפחדנות, בחוסר אחריות ובהיעדר מודעות אידאולוגית־פוליטית. הדרישות לניצחון מוחלט לא פורסמו רשמית על ידי הממשלה – הן הובאו לידיעת כל ספורטאי ומאמנו באופן בלתי רשמי באמצעות הפעלת לחץ מסוים בשיחות אישיות או במזכרים שהועברו להם. הפסדים בתחרויות בין־לאומיות חשובות גררו עונשים אישיים וקבוצתיים. לדוגמה, בחורף 1948 השתתפו לראשונה מחליקים סובייטים באליפות העולם בהחלקה מהירה בהלסינקי, פינלנד. הספורטאים לא זכו במדליות ובשל כך נמנע מהם להשתתף בתחרויות בין־לאומיות רשמיות במשך ארבע שנים (Prozumenshchikov et al., 2018).

ג. ייסוד הוועד האולימפי של ברית המועצות. הוועד נוסד בסוף שנת 1950 בראשות הפקיד הממשלתי קונסטנטין אנדריאנוב (Андрянов), סגן ראש הוועד לענייני ספורט. כל ניסיון קודם של הוועד לענייני ספורט ליצור קשרים

עם התנועה האולימפית נבלם על ידי הממשלה שמנעה כל ביטוי של זיקה לתרבות מערבית, בכלל זה גם התנועה האולימפית. עם חיזוק מעמדו של לברנטי בריה (Берия) בממשלה, אוהד ספורט נלהב, קודם שוב הרעיון האולימפי (Edelman, 2009; Parks, 2013, 2017).

להצטרפותה של ברית המועצות לזירה האולימפית בצל המלחמה הקרה ולחשיבותם של ההישגים הספורטיביים בעיני הממשלה היו השלכות על ספורטאים יהודים, וזאת משום שתכונותיו הייחודיות של הספורט ואמות מידה להצלחה אובייקטיביות פתחו ערוץ חדש לעלייה בסולם חברתי. עם זאת, הספורטאים היהודים לא נהנו מחסינות מלאה ונאלצו להתמודד עם אתגרים מיוחדים שהציבו בפניהם השלטונות ולהפגין מצוינות ספורטיבית.

המשחקים האולימפיים הראשונים, הלסינקי 1952

המשחקים האולימפיים בהלסינקי התקיימו בתקופת הרדיפה של היהודים וכחצי שנה לפני "פרשת הרופאים". לפני שנתאר את היערכותה המקצועית של המדינה לקראתם, נשפוך אור על שני האתגרים שניצבו בפני השלטונות כשהחליטו להשתמש בספורט כשגריר של השיטה הקומוניסטית בזירה הבינלאומית: האחד, לא הייתה ערובה לניצחונותיהם של הספורטאים הסובייטים, ולכן שכרה של ההשקעה בספורט היה עלול לצאת בהפסדה. לסיכון זה לא היה מענה זולת אימוץ שיטות אימון מקצועניות במסווה של חובבנות. לקראת כל מסע לחוץ לארץ חויבו הספורטאים להציג את עצמם כפועלים, כסטודנטים, כחיילים או כעובדי מפעל. אימוץ מקצוע או עיסוק נועד להסוות את המקצוענות הסמויה של הספורט הסובייטי. האתגר האחר היה המפגש הצפוי עם השיטה הקפיטליסטית. עלה חשש שמא ארצות המערב יקרצו לספורטאים הסובייטים, ואלה יתרשמו מהן לטובה ויתפתו להישאר בהן. כדי להתגבר על האתגר השני היה צריך כל ספורטאי טרם יציאתו לחוץ לארץ לקבל את אישור הוועדה המיוחדת. כבר בשנת 1947 הקים הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית את "הלשכה ליציאה וכניסה תחת מועצת השרים של ברית המועצות" (Buro po vyezdam i vyezdam pri sovete ministrov) (SSSR Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, 1947, 1949). עד אמצע שנות החמישים פעלה הוועדה באופן ריכוזי תחת מועצת השרים. לאחר מכן נוסדו ועדות מקומיות רפובליקניות. החוקים וההנחיות היו אחידים, ללא קשר למיקום הלשכה (מרכזי או רפובליקני) או למיקום הגוף המבקש (Orlov, 2019). הוועדה המיוחדת בלשכה בחנה כל מועמד המבקש לצאת את גבולותיה של ברית המועצות על פי אמות המידה של "אמינות פוליטית" (политическая благонадежность) ו"התועלת המעשית" של נסיעתו (практическая целесообразность) (Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, 1947). בחינת האמינות הפוליטית כללה שקלול של הגורמים העלולים לגרום לאזרח סובייטי להישאר בחוץ לארץ, כמו למשל, קרובי משפחה במדינה זרה או שליטה בשפות זרות. בחינת התועלת המעשית נועדה להגדיר

את התועלת שהמדינה הפיקה ממסעו של האזרח לחוץ לארץ. בסופה של הבדיקה הכינה הוועדה תיק מסמכים של המועמד שכלל שאלון אישי, המלצות ממקום העבודה, המלצות מהמוסד שבמסגרתו מתוכננת הנסיעה וסיכום ההחלטה שסווגה כסודית. ההיתר ליציאה לחוץ לארץ היה כרוך בחתימת המבקש על תקנון של כללי התנהגות. תנאי היציאה לחוץ לארץ התחלקו לארבע קטגוריות עיקריות: שמירה על סודות מדינה, גילוי ערנות פוליטית (политическая бдительность), שמירה על מוסר גבוה וציות לחוק. אם השלטונות דחו את הבקשה, נומקה הדחייה באחת מהסיבות הללו: "חוסר תועלת מעשית של הנסיעה", "חוסר יציבות מוסרית", "קשרים חשודים עם מדינות אחרות או אזרחים זרים" (למשל, קרובי משפחה המתגוררים בחוץ לארץ) ו"סירוב מטעם אחר", שהוגדר "דחייה ללא הסברים" (Chistikov, 2017; Orlov, 2019) (Отклонить без объяснений).

התנאים ליציאת משלחות ספורט לחוץ לארץ הוחמרו עוד יותר בשל חשיבותן הייצוגית ולכן עברו להחלטת הדרג המדיני (Prozumenshchikov et al., 2018). להכנתם ה"מוסרית" של הספורטאים ניתנה תשומת לב מיוחדת, כיוון שהממשלה צפתה את ההתעניינות שעוררו הספורטאים המצטיינים. בשל כך היה מצופה מכל ספורטאי להיות בעל אופי ומוסר ללא דופי. מונו אנשים מיוחדים שתפקידם היה לפקח על התנהגותם של הספורטאים בחייהם המקצועיים ובחייהם האישיים. מנגנון הפיקוח הורכב מנציגי הארגונים השונים: ה"קומסומוול", המפלגה הקומוניסטית בעיר מגוריו של ספורטאי, ועדי עובדים, מנהלי ספורט ומשתפי פעולה (Prozumenshchikov, 2004).

כשיצאה משלחת סובייטית לחוץ לארץ צורפו אליה מלווים מטעם המיניסטריון לביטחון פנים המ.ג.ב.³ שפיקחו על כל צעד ושעל של הספורטאים. שומרים אלה הוסו כמתורגמנים וכעוזרי מנהלי משלחות. הם דיווחו לוועד לענייני ספורט במפלגה על התנהלותו של כל ספורטאי. הספורטאים הונחו להתרחק מספורטאי משלחות זרות, בייחוד מארצות מערב (Prozumenshchikov, 2004). כל הפרה של הכללים הייתה כרוכה בהחזרתם המיידית לברית המועצות וללא התרעה (Chistikov, 2017). הפרות הכללים חולקו לכמה סוגים: עבירות "חברתיות", כגון שתיית אלכוהול בבר או "פטפטנות יתר" עם חברי משלחות זרות, עבירות אידאולוגיות, כגון הבעת התפעלות פומבית ממדינה מערבית שבה התקיימה התחרות ועבירות כלכליות, שהיו הנפוצות מכולן. במהלך השנים מצאו הספורטאים דרך לשפר את מצבם הכלכלי באמצעות המסעות לחוץ לארץ. חלקם לקחו אתם מוצרים סובייטיים כמו קוויאר או מצלמות, מכרו אותם ורכשו מוצרים שהיו נדירים בברית המועצות כדי למכור אותם שם במחיר גבוה. התופעה התגברה בסוף שנות החמישים (ריאיון אישי עם ד"ר, 27 בנובמבר 2020; Prozumenshchikov, 2004).

העבירה החמורה ביותר הייתה יציאה מבית מלון ללא אישור לשם מפגש עם קהילה מקומית של מהגרים רוסים. הספורטאים הונחו לשוחח רק עם חברי המשלחות ממדינות סוציאליסטיות (Midler, 2016). ספורטאית סובייטית תיארה את חווייתה כאובייקט למעקב תמידי:

³ בשנים הראשונות שבהן התחילו לצאת המשלחות לחוץ לארץ, היה זה המיניסטריון לביטחון המדינה מ.ג.ב. (ברוסית: Министерство Государственной Безопасности) ומשנת 1954 הוקם הגוף החדש "הוועדה לביטחון המדינה" ק.ג.ב. (ברוסית: Комитет Государственной Безопасности).

תמיד היה מישוהו איתנו. כל הנוכלים האלה היו מ"קומסומול". תמיד חשבתי שלכל אחד מהם רשום על הפרצוף שזה תפקידו. הם בלטו בתוך ההמון. אך פתאום הסתבר שידיד שלי, שופט תחרויות ברמה לאומית, גם הוא עבד ב"מערכת" (ק.ג.ב.) במשך 30 שנה! אי אפשר היה להאמין לזה! (Kruzkov & Golishak, 2015, para.36)

ספורטאי אחר תיאר את תחושת הפחד שליוותה אותו כשנתקל בספורטאים

זרים:

לפני טקס הפתיחה התאספנו באצטדיון. פתאום התחיל לרדת גשם [...] רצנו כולנו לחדרים מתחת לאצטדיון, הצטופפנו יחד עם ספורטאי משלחות אחרות. איש צעיר על ידי הסתכל עליי בהתעניינות ואז שאל ברוסית: "נו איך זה אצלכם בברית המועצות?" הוא היה יוגוסלבי. אז היחסים שלנו עם יוגוסלביה היו גרועים [...] רצייתי לברוח, אך היה המון סביבי. לו פנה אלי באנגלית, הייתי אומר שאני לא מבין. אבל הוא דיבר רוסית! זה לא אפיין אותי, אבל נבהלתי, ממש נבהלתי. איך אני אמור להתנהג? נתקפתי ממש בפניקה. (Midler, 2016, p. 101)

האיסור לקיים מגע עם זרים נאכף בהקפדה יתרה על ספורטאים יהודים, כיוון שלרבים מהם היו משפחות בחוץ לארץ שניסו ליצור עימם קשר במהלך מסעותיהם.⁴ הפיתוי לפגוש בני משפחה או ספורטאים יהודים ממדינות אחרות היה גדול, ולכן נציגי הק.ג.ב. עקבו אחריהם כצל. חשיפת מפגש עם קרובי משפחה נוצל על ידי הק.ג.ב. כאמצעי לחץ על הספורטאי להתאמץ וכסנקציה, אם לא קצר הישגים כמצופה. גם לאלופים הנערצים לא הובטחה חסינות מפני הסנקציות שהטילו השלטונות על מפגשים עם זרים.

כך לדוגמה באלופות העולם בהרמת משקולות בפריז שהתקיימה בשנת 1946 פנה יהודי זקן לגריגורי נובאק, הציג לו תמונה של אביו ושאל אותו אם הוא בנו. כשהשיב לו בחיוב, חיבק הזר את נובאק וגילה לו שהוא דודו שהיגר לצרפת לפני המהפכה. המלווה של נובאק לא התערב, אך רשם לפניו את האירוע (Shimanovsky, 2019). בשנים הבאות הוצנע האירוע אך לא נשכח. נובאק המשיך לקצור הישגים בזירה הבינלאומית, ובזכותם הוזמן לקרמלין וזכה לעיטור כבוד ממזכ"ל המפלגה הקומוניסטית יוסף סטלין.

"כישלוננו" של נובאק במשחקים האולימפיים בהלסינקי – מדליית כסף בלבד – שימש עילה להסיר את האבק מדוח המ.ג.ב. על פגישתו עם דודו שש שנים קודם לכן. זאת ועוד, הרשויות העלילו שנובאק שבר את שיאיו בצורה מבוקרת כדי לזכות בכל פעם בתגמולים מהמדינה. וכך, בגיל 33 הוא סולק מהספורט, וניטלו ממנו כל תארו. רק בשנת 1969 החזירה הממשלה לנובאק את כל התארים והעיטורים הספורטיביים והעניקה לו תואר של "אומן תרבות כבוד של ברית המועצות". בשנת 1980 הוזמן נובאק להיות חלק בצוות ההפקה של המשחקים האולימפיים במוסקבה, אך הוא נפטר כחודש לפני תחילת המשחקים ("בוועד הכלל-רוסי", 1952; Shimanovsky, 2019; Weightlifting sports information portal; The 100th Anniversary of Grigory Novak's birth, n.d.).

⁴ בשנים 1870-1924 היגרו למעלה מ-2,700,000 יהודים ממזרח אירופה לארצות במערב. בעקבות הגירה רחבת היקף משפחות יהודיות רבות שחיו באימפריה הרוסית ולאחר מכן בברית המועצות, התפצלו: חלק מבני המשפחה נותרו בברית המועצות, והאחרים חיו במערב. ראו על ההגירה אצל ג' אלרואי (2008).

נציין שגם אחרי התקופה המכונה "השנים השחורות" נמשך הפיקוח ההדוק על ספורטאים. לדוגמה, הסייף מרק מידלר (Midler) חווה מבוכה דומה במשחקים האולימפיים במלבורן (1956). מידלר, אחד הסייפים המעוטרים ביותר בברית המועצות, זכה לביקור לא מתוכנן של קרוב משפחה שהיגר לאוסטרליה. כך תיאר לאחיו את המצוקה שאלה נקלע:

הוא בא במטוסו הפרטי מהצד השני של אוסטרליה במיוחד כדי להכיר אותי. נחת לא הרחק מהכפר האולימפי. כשהאיש המבוגר הזה בכובע קאובוי הלך לכיווני, הסתובבתי וברחתי לבית שבו התגוררנו, נכנסתי ונעלתי את הדלת [...] מה רצית, שבגלל קרוב משפחה הזה יחסמו אותי לתמיד לצאת לחוץ לארץ? (Midler, 2016, p. 102)

מידלר תיאר מקרה נוסף שהעיד על היחס הקשוח לספורטאים יהודים מצד אחד, ומהצד האחר על חשיבותו של ההישג כערובה לביטחונו של הספורטאי. בשנת 1955 התקיים בוורשה פסטיבל הנוער והסטודנטים העולמי החמישי (5th World Festival of Youth and Students), שהיה אירוע אידאולוגי חשוב לברית המועצות. בסיום טקס הפתיחה איבדו מידלר וחברו את דרכם ולכן איחרו להגיע למלון. מנהלי המשלחת דיווחו על האיחור לשלטונות. מידלר תיאר את האירוע: "סגן מנהל המשלחת, שהיה ראש הוועד לענייני ספורט במפלגה הקומוניסטית, אמר לי: 'אם תנצח מחר אסלח לך. אם לא – נסלק אותך' [...] אז ניצחתי. זכיתי במדליית זהב" (Midler, 2016, p. 104).

נשוב למשחקים האולימפיים בהלסינקי, שהיו נקודת מוצא להשתלבות של ברית המועצות במוסדות הספורט הבינלאומיים ובתנועה האולימפית. ברית המועצות התכוננה לקראתם במרץ מתוך שאיפה להציג את השיטה הסובייטית במיטבה. תקציבי הספורט גדלו, המאמנים נחשפו לשיטות אימון אירופאיות מתקדמות, והספורטאים שוחררו מעבודותיהם ומלימודיהם לצורך אימונים אינטנסיביים (Dufraisie, 2017b; Parks, 2017). משחקי הלסינקי נערכו מ-19 ביולי עד 3 באוגוסט. ספורטאי המשלחת הסובייטית השתתפו בכל ענפי הספורט מלבד הוקי שדה. ברית המועצות סיימה את המשחקים האולימפיים במקום השני בטבלת המדליות עם 71 מדליות אחרי ארצות הברית שזכתה ב-76 מדליות (International Olympic Committee, 2004; Kupriyanov, 2022). התקשורת דיווחה על זכייתן של ברית המועצות וארצות הברית בניקוד שווה ועל זכייתן של ברית המועצות במקום הראשון בטבלת המדליות ("הסתיימו המשחקים האולימפיים ה-15, ספורטאי ברית המועצות במקום הראשון", 1952; "ניצחון הספורטאים הסובייטים", 1952; Khavin, 1979; Romanov, 1987).

המשלחת הסובייטית כללה ספורטאים שייצגו מועדוני ספורט שונים. הרוב המוחלט, 170 ספורטאים מבין 295, ייצגו את שני המועדונים הגדולים: מועדון הספורט של הצבא האדום ודינמו. 199 ספורטאים הגיעו מהערים המרכזיות של הרפובליקה הרוסית, בעיקר ממוסקבה ומלנינגרד, 25 ספורטאים הגיעו מאוקראינה, והאחרים ייצגו שמונה רפובליקות נוספות (Khavin, 1979). כך נכתב בעיתון סובטסקי ספורט בסיום המשחקים: "נציגי 18 הלאומים המאוחדים, כולם בני משפחת העמים הסובייטית, ייצגו בכבוד את מולדתנו במשחקים האולימפיים הבין לאומיים ה-15. היו ביניהם רוסים, אוקראינים, בלארוסים, גרוזינים, ארמנים, טיבטים, אסטונים, אזרים, צ'ובשים, בוריאטים, אוסטים ואחרים" ("בימי

האולימפיאדה", 1952, עמ' 3). ה"אחרים" היו הספורטאים היהודים שהשתתפו בכמה ענפי ספורט: התעמלות, היאבקות, הרמת משקולות, חתירה, כדור מים, קליעה, קפיצות למים, סיוף ורכיבה על אופניים, וזכו ב-13 מדליות מבין 71 המדליות של המשלחת הסובייטית (18%). הספורטאית שקצרה את ההישגים הטובים ביותר הייתה מריה גורוכובסקיה (Gorokhovskaya, 1921-2001), שזכתה בשבע מדליות אולימפיות, מהן שתיים זהב (מדליה בקרב רב ומדליה קבוצתית) וחמש כסף (בתרגילי מקבילים מדורגים, קרקע, קורה, סוס קפיצות ובתרגיל קבוצתי של שמונה מתעמלות עם חישוקים) (נובוסקולצב, 1952; Khavin, 1979). רק בשנת 1990 גילתה במפתיע גורוכובסקיה לסביבתה על יהדותה והיגרה לישראל (Miller, n.d.). עם עלייתה היא הצטרפה לסגל המאמנות בראשותה של אגנס קלטי, חברתה למשחקים האולימפיים בהלסינקי ב-1954.⁵ גורוכובסקיה נפטרה בשנת 2001 בתל-אביב.

הישגי הספורטאים היהודים במשחקי הלסינקי המחישו את תפקידו של הספורט כאמצעי יעיל לשילוב חברתי ולשיפור כלכלי. ואכן, יהודים רבים אימצו את הספורט ההישגי כדרך להעפיל בסולם החברתי. בין השנים 1952 ל-1980 זכו ספורטאים יהודים ב-12 מדליות בממוצע בכל המשחקים האולימפיים. במשחקי מקסיקו 1968 הגיע מספר הזוכים לשיא: 14 ספורטאים יהודים זכו ב-17 מדליות אולימפיות.

דיון וסיכום

במאמר זה הצגנו את הצטיינותם של ספורטאים יהודים בתקופה שכונתה "השנים השחורות". סגירת אגודות ספורט יהודיות, שנסגרו זמן קצר לאחר המהפכה, בהוראת השלטון בשנת 1923, והקמת אגודות סובייטיות על יסודותיהן הקשו על גיבושה של זהות יהודית נבדלת מצד אחד, אך מהצד האחר פתחו הזדמנות לקידום המקצועי של ספורטאים צעירים ולשילובם בחברה הכללית. הפולמוס הציבורי שהתנהל במוסדות העליונים של המפלגה הקומוניסטית על אודות אימוצו של הספורט התחרותי הוכרע כשהוחלט להשתמש בו כאמצעי להעלאת מעמדה של ברית המועצות בזירה הבינלאומית. לפיתוח קשרים ספורטיביים בין-לאומיים בשנותיה הראשונות של המלחמה הקרה, לדרישה של השלטונות לניצחון מוחלט בתחרויות בחוץ לארץ ולהעלאת מעמדו של ספורט בתוך המדינה היו השפעות מרחיקות לכת עבור ספורטאים יהודים. תכונותיו הייחודיות של הספורט ואמות מידה אובייקטיביות להצלחה פתחו להם מסלול ניעות חדש – משולי החברה למרכז.

עבור יהודים הייתה זו הזדמנות פז לשפר את מעמדם החברתי ובעיקר את מצבם הכלכלי. ואכן, ספורטאים יהודים החלו להתבלט בהישגיהם בין שתי מלחמות העולם. בסוף שנות הארבעים חלה החמרה ביחס ליהודים. בתקופה זו שבה החלה "המלחמה הקרה" נחסמה דרכם של יהודים לשילוב במשרות נחשקות בחברה הכללית. החשדות האמיתית או המדומה כציונים וכתומכי ישראל הייתה שקולה לשיתוף פעולה עם אמריקה, כלומר, לבגידה. לא אחת נאסרו יהודים בשל עלילות שווא.

⁵ אגנס קלטי היא מתעמלת הונגרייה-יהודייה, אלופה אולימפית זוכת עשר מדליות אולימפיות (הלסינקי 1952 ומלבורן 1956) ואלופת עולם (1954). בשנת 1956 בסיום המשחקים האולימפיים במלבורן נשארה קלטי באוסטרליה וקיבלה מקלט מדיני. בשנת 1957 עלתה לארץ.

בשל החשיבות שיוחסה לספורט הייצוגי נותר ערוץ זה פתוח עבור יהודים, אם כי "על תנאי". ראשית, רק המצטיינים שבהם זכו לצאת את גבולות ברית המועצות ולייצגה בחוץ לארץ – זכות יתר שאזרחים סובייטים מעטים ביותר קיבלו; שנית, זהותם כיהודים טושטשה; שלישית, בשהותם בחוץ לארץ הוטלו עליהם מגבלות חמורות מאלה שהוטלו על ספורטאים אחרים. נמנע מהם להתרועע עם בני משפחותיהם שהתגוררו בחוץ לארץ; רביעית, הם היו אובייקט הנתון לסחיטה ולניצול. כל "מעידה" בהישגים – תוצאה שבמדינה אחרת הייתה נחשבת כהישג מצוין – הייתה כרוכה בשלילה של זכויותיהם. על אף האווירה הקשה שליוותה את הספורטאים היהודים, הם הצליחו לקצור הישגים בשיעור העולה בהרבה על שיעורם באוכלוסייה הכללית.

קשה לדמיון כיצד מרגיש ספורטאי שחייב לקצור הישגים תחת איום וסחיטה. האם נוצר בין הספורטאים היהודים קשר של שותפים לגורל? האם תמכו זה בזה? יעקב רואי סבור שיהודים הזדהו עם הצלחתם של בני עמם וכינה את הסולידריות שחשו "תרבות דקה" (רואי, 2012, עמ' 73). מעין קשר של "אתניות חבויה" או זהות מודעת למחצה, שביטוייה היו, לדוגמה, תחושת שייכות ליהודים אחרים. הקשר הרגשי היה שברירי, אך לא מוטל בספק. הסולידריות של יהודי ברית המועצות בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה לא הייתה רק רגש מופשט, אלא תולדה של שותפות גורל וטראומה קולקטיבית ייחודית. ההבנה הברורה כי היו יעד להשמדה בזמן המלחמה אך ורק בשל מוצאם בשילוב עם אווירת הרדיפות בשנים השחורות בשלהי ימיו של סטלין, הביאו לחיזוק משמעותי של תחושת השייכות והערבות ההדדית. משום שכל ביטוי של פעילות לאומית יהודית היה אסור במדינה הסובייטית, נאלצו היהודים לתעל רגשות לאומיים אלו אל עבר המרחבים המותרים הבודדים שנותרו להם; למשל, בתי הכנסת המעטים שנותרו הפכו למוקדי המפגש המרכזיים (שלח, 1961b). למרות פיקוח השלטון ההדוק נהרו למקומות אלה יהודים מכל הגילים כדי להביע הזדהות עם יהדותם. המפגשים בבתי הכנסת בחגים, לאו דווקא ממניעים דתיים, הפכו למפגני סולידריות המוניים שבהם אלפי צעירים רקדו, שרו ודחקו הצידה את הפחד מהשלטונות (Ro'i, 1991a). תחושת השייכות קיבלה ביטוי מעשי גם בהקמת חוגים מחתרתיים ללימוד השפה העברית בסוף שנות הארבעים. וזאת מתוך אמון מוחלט בשותפים לפעילות והסתכנות במאסר (Yedidya, 1991). דוגמה נוספת לביטוי מעשי לתחושות השייכות ניתן לראות בתקופה מעט מאוחרת יותר, לאחר מותו של סטלין. הופעותיה של זמרת היידיש נחמה ליפשיץ, שהופיעה בכל רחבי ברית המועצות במסגרת הפילהרמונית הסובייטית הליטאית, הפכו לסמל והיוו השראה, תקווה ומקום מפגש ליהודים מכל הגילים (Ro'i, 1991b).

היהודים היו גאים בהישגי יהודים אחרים – במדע בתרבות ובספורט (רואי, 2012; Gitelman, 2003). ההזדהות עם ההצלחות של כל איש ציבור יהודי באה לידי ביטוי בשיחות בין חברים ובני המשפחה. היהודים ניכסו את הישגי הפרט אל תוך התודעה הלאומית הקולקטיבית של הכלל. התחושות האלו ליוו את יהודי ברית המועצות לאורך התקופות השונות. כך למשל העידה מאמנת סובייטית מעוטרת:

תמיד התייחסתי בתשומת לב מיוחדת למאמן ידוע, ספורטאי מעוטר, או לכל אחד אחר בכל תחום התמחותו, אם הוא יהודי, תמיד רציתי שבספורט או באומנות יעשו את מה שהם עושים ברמה הגבוהה ביותר. לדעתי, כל יהודי שמצליח לבלוט, חייב

להיות מעל האחרים; אז זה יתרום משהו לעם היהודי, זאת תהיה הגאווה שלנו.
(ריאיון אישי עם ס"ה, 29 בנובמבר 2020)

ספורט היה פעילות לגיטימית שהתקיימה בעידוד הממסד הסובייטי. עובדה זו אפשרה ליהודים להפגין לאומיות גלויה בהקשר של ייצוג מדינת ישראל. בשנת 1961 ביקרה בברית המועצות קבוצת כדורסל ישראלית "הפועל תל אביב". שבועות לפני האירוע עבר המידע על כך בקרב יהודי ברית המועצות. רבים נהרו לעיר ריגה, שבה התקיים המשחק, כדי לעודד את הקבוצה. יהודים רבים התקהלו בהתלהבות סביב האוטובוס והמתונו סמוך לבית המלון כדי לשוחח עם השחקנים על הנעשה בארץ, ואף הצטרפו אליהם לריקודים ולשירים ישראלים (שלח, 1961א). דוגמה נוספת לתחושת הגאווה הנובעת מהצלחתו של ספורטאי יהודי היא דיווחו של העיתונאי ישראל פז ממשחק הגמר בכדורעף במשחקים האולימפיים בשנת 1968:

ישב לידי קומפוזיטור יהודי ממוסקבה שש לדבר עמי ביידיש... לפתע פנה אלי ושאל "אתה רואה את מספר 9? היא ידישקא". מספר 9 – השחקנית הסובייטית הטובה בגמר הייתה נערה בלונדינית אנה ריסקל. "היא מספר אחד במגרש!" – התגאה. ומיד הוסיף "היא משלנו". (פז, 1968, עמ' 7)

הגאווה והסולידריות (הסמויות לרוב) התבטאו כמעין "אהדה הדדית אילמת" (Kliueva, 2021). עדותו של ספורטאי סובייטי יהודי, אלוף אולימפי ואלוף עולם, מחזקת דברים אלה: "לא הייתה לקשר שלי עם הספורטאים משמעות מיוחדת, פשוט הרגשנו אהדה הדדית, והיה בענף שלנו הרבה יהודים שהם ספורטאים מוצלחים" (ריאיון אישי עם כ"ח, 15 באוקטובר 2020), ספורטאי סובייטי יהודי אחר, מדליסט אולימפי, כינה תחושה זו "אהדה חרישית" (ריאיון אישי עם ע"ג, 29 בנובמבר 2020).

"תרבות דקה" זו סיפקה לספורטאים תחושה שיהדותם איננה רק פגם שיש לדחות או להשליך מעליהם בכל מחיר. הם התייחסו אליה כאל המאפיין המרכזי של העיסוק בספורט ההישגי, בעיקר בענפי ספורט שבהם הם בלטו מספרית ואיכותית. הסיוף הוא דוגמה מובהקת לענף שבו הייתה נוכחות יהודית בולטת, והוא נחשב בברית המועצות כ"ספורט יהודי".

כל שוחר ספורט בברית המועצות הכיר את שמותיהם של הסייפים והמאמנים הדגולים: מארק רקיטה (Rakita), זוכה ארבע מדליות אולימפיות (1964, 1968, 1972) ועשר מדליות באליפויות עולם; מארק מידלר, זוכה שתי מדליות זהב אולימפיות (1960, 1964) ו-11 מדליות באליפויות עולם; גריגורי כריס (Kriss), זוכה ארבע מדליות אולימפיות (1964, 1968, 1972) ושבע מדליות באליפויות עולם; אדוארד וינוקורוב (Vinokurov), זוכה שלוש מדליות אולימפיות (1968, 1972, 1976) ושמונה מדליות באליפויות עולם, יולן אורלוב (Uralov), פעמיים אלוף ברית המועצות (1952-1953) וחבר המשלחת האולימפית להלסינקי, ורבים אחרים (כרמי, 2016; Army Sports Club Website; Mayer, 2004; Ukrainian Olympic Committee). עם המאמנים הידועים נמנו לאוניד בלוך (Blokh), דוד (ויקטור) דושמן (Dushman) (Moscow Youth, n.d; Reister, 2018). דוד טישלר (Tishler), זוכה מדליית הארד במשחקים האולימפיים במלבורן 1956 ושש מדליות באליפויות עולם, נחשב עד היום לגדול המאמנים בעולם (כרמי, 2016).

הסולידריות (הסמויה לרוב) בין הספורטאים היהודים סייעה להם לצלוח את "השנים השחורות" ולקצור הישגים בצילו של המשטר. מותו של סטלין הסיר את האיום הקיומי מעל יהודי ברית המועצות, אך הם עדיין סבלו מניסיונות לשלול מהם את תרבותם וכל ייחוד פוזיטיבי. עד התפרקות ברית המועצות המשיך הספורט לשמש ערוץ להשגת יתרונות כלכליים ועלייה במעמד החברתי. ולראיה, עד משחקי סיאול 1988, האחרונים שבהם השתתפה ברית המועצות כמדינה, זכו שישים ספורטאים יהודים ב-103 מדליות אולימפיות מבין 1,204 שבהן זכו ספורטאי ברית המועצות. מספר זה מהווה 8.4% מסך המדליות האולימפיות וגדול בהרבה משיעורם של היהודים באוכלוסיית המדינה. נציין שבשנות השמונים חלה ירידה בהישגי היהודים בספורט. במשחקי סיאול זכתה רק ספורטאית יהודייה אחת – ילנה שושנובה (Shushunova) – בארבע מדליות בענף התעמלות מכשירים. ייתכן שהסיבה לכך נטועה בירידה שחלה בשיעור היחסי של יהודים במדינה (0.5% מכלל האוכלוסייה בשנת 1989 לעומת 1.08% בשנת 1959) או בשל ערוצים חדשים שנפתחו בפניהם עם החלת מדיניות הגלסנוסט (Гласность) במדינה.

מקורות

- אודות רמת ההשכלה, ההרכב הלאומי ומבנה הגילאים של אוכלוסיית ברית המועצות על פי מפקד האוכלוסין הכללי של 1959 (1960, 4 בפברואר). *פרבדה*, עמ' 2 [רוסית].
- אומני הכבוד החדשים (1943, 23 בפברואר). *קרסני ספורט*, עמ' 4 [רוסית].
- אטינגר, ש' (1994). *בין פולין לרוסיה*. מוסד ביאליק.
- אלרואי, ג' (2008). *המהפכה השקטה*. הוצאת יד יצחק בן-צבי.
- בוועד הכלל-רוסי (1952, 27 בדצמבר). *סובטסקי ספורט*, עמ' 5 [רוסית].
- בימי האולימפיאדה (1952, 9 באוגוסט). *סובטסקי ספורט*, עמ' 3 [רוסית].
- ג. נובאק – אינו מסתפק בשיאי עולם. כתבה בעיתון ישראלי, ללא שם העיתון והתאריך. ארכיון מכון וינגייט ע"ש צבי נשרי, תיק 2.02/11.
- גלבע, י"א (1972). *השנים השחורות: יהדות ברית המועצות 1939-1953*. עם עובד.
- הלכו לחזית (1941, 4 בדצמבר). *קרסני ספורט*, עמ' 4 [רוסית].
- הסתיימו המשחקים האולימפיים ה-15, ספורטאי ברית המועצות במקום הראשון (1952, 5 באוגוסט). *סובטסקי ספורט*, עמ' 1 [רוסית].
- וייץ, י' (2001). מחלוקות פוליטיות ואידיאולוגיות: משפטי פראג והוויכוח על הסכמי השילומים. בתוך ב' נויברגר (עורך), *ישראל בעשור הראשון* (יחידה 10, עמ' 88-116). האוניברסיטה הפתוחה.
- זמבריימבורץ, ב' (1937, 29 באוגוסט). אהיה מאמן טוב. *קרסני ספורט*, עמ' 2 [רוסית].
- חרץ, ח' (2011). *ציונות של שרירים*. יד יצחק בן-צבי.
- יותר נובאקים כאלה! (1947, 30 בדצמבר). *סובטסקי ספורט*, עמ' 4 [רוסית].
- כוח אדם חדש (1941, 9 בספטמבר). *קרסני ספורט*, עמ' 1 [רוסית].
- כרמי, א' (2012). חותרים למגע - הסיוף כגשר בין יהודים להונגרים. *בתנועה*, י (2), 158-181.
- כרמי, א' (2013). *ספורט בהגירה*. רסלינג.

- כרמי, א' (2016). 'מועדון ספורט אתני' - מועדון הסיוף במעלות כמקרה חקר. *סוגיות חברתיות בישראל*, 21, 87-88.
- מכאניק, י' (1941, 31 בדצמבר). הכנו ונמשיך להכות. *קרסני ספורט*, עמ' 2 [רוסית].
- נובוסקולצב, ו' (1952, 25 ביולי). הנציחון המבריק של מתעמלים סובייטים. *פרבדה*, עמ' 4 [רוסית].
- ניצחון הספורטאים הסובייטים (1952, 5 באוגוסט). *סובטסקי ספורט*, עמ' 1 [רוסית].
- סטרוסטין, נ', סטרוסטין, א', סטרוסטין, א' וסטרוסטין, פ' (1941, 24 ביוני). מילת המשפחה שלנו. *קרסני ספורט*, עמ' 1 [רוסית].
- סיניצקי, ז' ושפלנסקי, י' (1948, 24 בינואר). הטובים של הספורט האוקראיני. *סובטסקי ספורט*, עמ' 5 [רוסית].
- על הענקת התואר של אומני כבוד בספורט (1937, 1 בספטמבר). *קרסני ספורט*, עמ' 1 [רוסית].
- עשרת הטובים (1936, 24 במרץ). *ספרטק*, עמ' 1, 2 [רוסית].
- פיפר, ל', ווהליג, ה' (תשע"ח). ספורט וחיי החברה היהודית-גרמנית לפני שנת 1933 ואחריה. בתוך מ' צימרמן (עורך), *דת השרירים* (עמ' 185-202). כרמל.
- פינקוס, ב' (1986). *יהודי רוסיה וברית המועצות*. אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- פינקוס, ב' (1999). *סופה של תקופה: יהודי ברית המועצות בעידן גורבצ'וב, 1991-1985*. אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- פינקוס, ב' (2007). יחסים מיוחדים. בתוך *ברית המועצות ובעלות בריתה ויחסייהן עם העם היהודי, הציונות ומדינת ישראל 1939-1959* (עמ' 346). אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- צימרמן, מ' (2017). יהדות השרירים מול יהדות העצבים. בתוך מ' צימרמן (עורך), *דת השרירים* (עמ' 117-130). כרמל.
- רואי, י' (2012). התרבות הדקה של יהודי ברית המועצות. בתוך י' לרנר ור' פלדחי (עורכות), *רוסים בישראל: הפרגמטיקה של תרבות בהגירה* (עמ' 65-75). מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד.
- רוב, מ' (1936, 31 במרץ). שיאן עולם. *ספרטק*, עמ' 1 [רוסית].

- רויזמן, י' (1999). הנער הבורוכבי ודרור – נער בורוכוב בפולין אחרי השואה. יד טבנקין.
- ריסקין, ש' (2012). ציוני דרך (צ' ארליך, מתרגם). ידיעות אחרונות.
- שזר, ז' (תשס"ח). זלמן שזר: הנשיא השלישי, מבחר תעודות מפרקי חייו (1974-1889). גנוך המדינה.
- שלח, ש' (1961א, 12 במרץ). חוייה גדולה אחרי המשחק בריגה, חדשות הספורט, עמ' 2.
- שלח, ש' (1961ב, 15 באוקטובר). דמעות זלגו מעיני המתפללים כשדרמי גוט קרא את ההפטר. חדשות הספורט, עמ' 2.
- שניקופרמן, י' (2021). מצבת הקומוניזם לארץ המובטחת: מאבקם של מדינת ישראל וארגונים יהודיים בעולם למען התרת עלייה ושחרור ממאסר של המנהיגים והפעילים הציונים ברומניה הקומוניסטית. אוריון.
- Adelfinsky, A., & Anashvili, V. (2018). Sport. In I. Studin (Ed.), *Russia* (pp. 295–306). Routledge.
- Aptekar, M. L. (1983). *Weightlifting*. Fizkultura i Sport [Russian].
- Ashkenazi, O. (2011). German Jewish athletes and the formation of Zionist (trans-) national culture. *Jewish Social Studies*, 17(3), 124–155.
- Bowman, D. W. (2011). Hakoah Vienna and the international nature of interwar Austrian sports. *Central European History*, 44(4), 642–668.
- Chistikov, A. N. (2017). "Allow exit...": Activity of the Commission for leaving abroad in the 1949–1962. *Saint-Petersburg Historical Journal*, 4, 100–119 [Russian].
- Dufraisse, S. (2014). What kind of champions do we need? Disputes about the Soviet sports elite in 1928–1929. *Soviet History Discussion Papers*, 4 [Russian].
- Dufraisse, S. (2017a). Sportifs soviétiques dans la Grande Guerre patriotique: Des mobilisations différenciées. *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 4(268), 75–84 [French].
- Dufraisse, S. (2017b). The emergence of Europe-wide collaboration and competition: Soviet sports interactions in Europe, 1945 – mid-1960s. In P. Vonnard, G. Quin, & N. Sbeti (Eds.), *Beyond boycotts: National, continental and transcontinental sporting relations during the Cold War* (pp. 71–82). De Gruyter.

- Edelman, R. (2009). *Spartak Moscow: A history of the people's team in the workers' state*. Cornell University Press.
- Espy, R. (1979). *The politics of the Olympic Games*. University of California Press.
- Geller, E. (2011). *What is our life? Wrestling! Encyclopedia of famous Jewish wrestlers*. Menorah Publishing Center [Russian].
- Gitelman, Z. (2003). Becoming Jewish in Russia and Ukraine. In Z. Gitelman, B. Kosmin, & A. Kovács (Eds.), *New Jewish identities: Contemporary Europe and beyond* (pp. 105–137). Central European University Press.
- The Great Patriotic War of 1941–1945: Encyclopedia Vol. 12., Results and lessons of the war. (2015). *Voenizdat* [Russian].
- Khavin, B. (1979). *All about the Olympic Games*. Fizkultura i Sport [Russian].
- Kliueva, V. (2021). "Of course, I'm a Jew, but I'm a Soviet Jew": Multiple identities in the memoirs. *Quaestio Rossica*, 9(4), 1187–1204 [Russian].
- Krutikov, M. A. (2017). Yiddish literature in the USSR during the interwar period. In M. Beizer, A. Zeltser & Z. Galili (Eds.), *History of the Jewish people in Russia: From the revolutions of 1917 to the collapse of the Soviet Union* (pp. 212–226). Bridges of Culture [Russian].
- Kupriyanov, A. (2022). 1952 Olympics: The view of Nikolai Romanov. *Vestnik 'Vorontsovo Pole'*, 1, 86–93 [Russian].
https://portal.historyrussia.org/img/news/VP_1_2022.pdf
- Liokumovich, S. (2007). *Jews of Belarus in sports*. Encyclopedix [Russian].
- Mayer, P. Y. (2004). *Jews and the Olympic Games: Sport - A springboard for minorities*. Vallentine Mitchell.
- Mertin, E. (2009). Ethnic minorities and national identity in Soviet sport. *Studies in Physical Culture and Tourism*, 16(2), 161–172.
- Midler, A. P. (2016). *Mark Midler: The story about a fencer*. Sport [Russian].
- Miller, U. (2009). Russian 'Maccabi'. *Parallels*, 10-11, 68–110.

- Mininberg, L. (1998). *Jews in Russian and Soviet sports (1891-1991)*. Leonid L. Mininberg [Russian].
- Mlechin, L. (2009). *Cold war: Politicians, commanders, intelligence officers*. Centrpoligraf [Russian].
- Orlov, I. (2019). 'Reject without explanation': The party control over the departure of Soviet citizens abroad. *Rossiyskaya Istorija*, 5, 92–107 [Russian].
- Parks, J. (2013). 'Nothing but trouble': The Soviet Union's push to 'democratise' international sports during the Cold War, 1959–1962. *The International Journal of the History of Sport*, 30(13), 1535–1559.
- Parks, J. (2017). *The Olympic Games, the Soviet sports bureaucracy, and the Cold War*. Lexington Books.
- Prozumenshchikov, M. U. (2004). *Big sports and big politics*. ROSSPEN [Russian].
- Prozumenshchikov, M., Kildyushov, O., & Pugacheva, M. (2018). Soviet football according to the documents of the CPSU Central Committee: An interview with M. Prozumenshchikov. *Russian Sociological Review*, 17(2), 173–194 [Russian].
- Riordan, J. (Ed.). (1981). *Sport under communism*. Hurst.
- Ro'i, Y. (1991a). The role of the synagogue and religion in the Jewish national awakening. In Y. Ro'i & A. Beker (Eds.), *Jewish culture and identity in the Soviet Union* (pp. 112–135). NYU Press.
- Ro'i, Y. (1991b). Nehama Lifshitz: Symbol of the Jewish national awakening. In Y. Ro'i & A. Beker (Eds.), *Jewish culture and identity in the Soviet Union* (pp. 168–190). NYU Press.
- Romanov, N. N. (1987). *Difficult roads to Olympus*. Moscow [Russian].
- Speransky, A. V. (2020). Soviet sport during the Great Patriotic War: Policy, ideology, achievement. *Ural'skij Istoriceskij Vestnik*, 67(2), 126–134 [Russian].
- Stogov, V. (1988). The destiny is as heavy as a barbell. In V. E. Volkov (Ed.), *Lokomotiv – 50* [Russian]
<https://lokomotiv.info/publish/lokomotiv50/?id=158>
- Sverdlov, F. D. (2002). *Encyclopedia of Jewish heroism*. Dograf [Russian].

- Tushis, M. A., & Zolotarev, V. A. (2017). *Jews in the NKVD of the USSR, 1936-1938*. Russki Fond sodeistviyu obrazovaniyu i nauke [Russian].
- Washburn, J. N. (1956). Sport as a Soviet tool. *Foreign Affairs*, 34, 490–499.
- Yedidya, V. (1991). The struggle for the study of Hebrew. In Y. Ro'i & A. Beker (Eds.), *Jewish culture and identity in the Soviet Union* (pp. 168–190). NYU Press.

אתרי אינטרנט

- פרלובה, א' (2020, 4 באוקטובר). האחרון שנותר בחיים. *מוסקובסקי קומסומוץ* [רוסית]
<https://www.mknews.de/social/2020/10/04/germaniyamyunkhen-posledniy-ostavshiysya-v-zhivvykh.html>
- Army Sports Club. <https://cska.ru/person/1715>
- Commission for Information Support and International Cooperation under the Presidential Council on Interethnic Relations of the Russian Federation. (n.d.). *Ekspertnye materialy: Perepis naseleniya* [Expert materials: Population census]. <https://sovetnational.ru/ekspertnye-materialy/perepis-naseleniya/>
- Geller, E. (2004, December 5). *Simvol muzhestva, sily i krasoty* [Symbol of courage, strength and beauty]. *Evrejskiy Mir*.
<https://evreimir.com/2285>
- International Olympic Committee. (2004, 5 December).
<https://olympics.com/en/olympic-games/helsinki-1952/medals/>
- Kruzkov, A., & Golishak, U. (2015, February 6). Nina Ponomaryov, the champion from GULAG, *Sport-Express*. <https://www.sport-express.ru/fridays/reviews/835630/>
- Liokumovich, S. (2004, May 4). Samsons of Belarus. *Jewish World*,
<https://evreimir.com/1611/>
- Maliar, I., (2013). *The Contribution of Jews to the Victory over Nazism, Course Holocaust of European Jewry*.
<https://web.archive.org/web/20131011013804/http://hedir.openu.ac.il/kurs/katastr/vklad.htm>

- Miller, U. (n.d.). Maria Gorokhovskaya. In *The Shalvi/Hyman encyclopedia of Jewish women*. Jewish Women's Archive.
<https://jwa.org/encyclopedia/article/gorokhovskaya-maria>
- Moscow Youth, Physical education and sports association. <https://yum-old.mossport.ru>
- Moskvina, T., interview by AllSkaters.Info, June 26, 2021
<https://vk.com/@allskatersinfo-tamara-moskvina-ob-uhodah-figuristov-avtorstve-bilmana-i-del>
- Odessa Jewish Museum. (n.d.). *Bekman Arkadiy Davidovich – Pervyy bokser iz Odessy, poluchivshiy zvanie мастера спорта СССР* [Bekman Arkady Davidovich – The first boxer from Odessa to receive the title of Master of Sports of the USSR.
<https://www.youtube.com/watch?v=ZNAKwKqGoQo>
- Reister, H. (2018, March 30). Auschwitz-Befreier feiert 95. Geburtstag: Bewegtes Leben von David Dushman. *Abendzeitung*.
<https://web.archive.org/web/20210607105442/https://www.abendzeitung-muenchen.de/bayern/auschwitz-befreier-feiert-95-geburtstag-bewegtes-leben-von-david-dushman-art-438214>
- Russian State Library. (n.d.). *The archives of "Soviet Sport": A new project of the National Electronic Library and Yandex*.
<https://ya.ru/archive/project/sovспорт>
- Shimanovsky, D. (2019). Russian hero' with Jewish roots, *Jewish Observer*, 04(318). <https://jew-observer.com/sport/russkij-bogatyr-s-evrejskimi-kornyami/#more-11935>
- Sportivnaya Strana (n. d.). <https://sport-strana.ru/gandelsman-aleksandr-borisovich/>
- The 100th Anniversary of Grigory Novak's birth,
<https://www.youtube.com/watch?v=cktpbUA4QqY>
- Ukrainian Olympic Committee, <https://noc-ukr.org/>
- Weightlifting sports information portal,
<https://wlsport.ucoz.ru/publ/n/novak>
- Zubashenko, N. (2011, January 25). *Tyazhelaya atletika Leonida Zhabotinskogo. Chast 1. Byka — za roga* [Interview with L. Jabotinsky].

Operkor: Chroniki ta Komentarii.

<https://operkor.wordpress.com/2011/01/25/%D1%82%D1%8F%Do>

ראיונות אישיים

ריאיון אישי עם ד"ר, אלוף אולימפי, 27 בנובמבר 2020 (השם המלא שמור אצל המחברים).

ריאיון אישי עם ס"ה, מאמנת סובייטית אולימפית, 29 בנובמבר 2020 (השם המלא שמור אצל המחברים).

ריאיון אישי עם ע"ג, מדליסט אולימפי, 29 בנובמבר 2020 (השם המלא שמור אצל המחברים).

ריאיון אישי עם כ"ח, אלוף אולימפי, 15 באוקטובר 2020 (השם המלא שמור אצל המחברים).

מסמכים ארכיוניים

Abakumov, V. S. (1947, March 22). *Special message by V. S. Abakumov to I. V. Stalin "About Professor I.E. Ilyinsky"* (Fond 3, Opis 58, Delo 208, Lists 1–7). Archive of the President of the Russian Federation (AP RF), Moscow, Russia. Electronic Library of Historical Documents, Foundation "Istoria Otechestva".

Goglidze, S. A. (1953, January 14). *Special message by S.A. Goglidze to I. V. Stalin "On the arrests of Jewish nationalists"* (Fond 3, Opis 58, Delo 222, Lists 105–106). Archive of the President of the Russian Federation (AP RF), Moscow, Russia. Electronic Library of Historical Documents, Foundation "Istoria Otechestva".

Ignatiev, S. D. (1952, January 5). *Special message from S. D. Ignatiev to I. V. Stalin on the completion of the investigation into the case of the Jewish "Anti-Soviet" Youth Organization* (Fond 3, Opis 58, Delo 214, Lists 173–203). Archive of the President of the Russian Federation (AP RF), Moscow, Russia. Electronic Library of Historical Documents, Foundation "Istoria Otechestva".

Moscow City Council of the Dynamo Society. (1947, February 4). *Resolution No. 13 of the Presidium of the Moscow City Council of the Dynamo Society - on bonuses for the Moscow Dynamo team that won the 1947 USSR Championship in Canadian hockey* (Fond 1067, Opis 1, Delo 50, List 15). Central Municipal Archive of Moscow (CMAM), Moscow, Russia. Electronic Library of Historical Documents, Foundation "Istoria Otechestva".

Draft editorial of the newspaper "Pravda" "Despicable spies and murderers under the guise of professors and doctors", January 10, 1953, RGASPI. F. 558. Op. 11. D. 157. L. 9-14, Electronic library of historical documents, Foundation "Istoria Otechestva".

On the selection and promotion of personnel in the arts [Memo]. (1942, August 17). *Central Committee Personnel Department Records* (Fond 17, Opis 125, Delo 123, Lists 21–24). Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI), Moscow, Russia. Alexander N. Yakovlev Foundation.

Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks. (1947, June 25). *Resolution on issues of travel abroad and entry into the USSR* (Fond 17, Opis 3, Delo 1065, List 47). Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI), Moscow, Russia. Alexander N. Yakovlev Foundation.

Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks. (1949, May 26). *Resolution "On the creation of a commission for travel abroad under the Central Committee of the All-Union Communist Party"* (Fond 17, Opis 162, Delo 40, Lists 185–186, 197–198). Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI), Moscow, Russia. Electronic Library of Historical Documents, Foundation "Istoria Otechestva".

נספח

שמות הספורטאים שהוזכרו במאמר – בעברית וברוסית

Коган Вульф (ולדימיר)	אורלוב יולן
Владимир	אטנלוב גבריאל (גבו)
Крисс Григорий	אכט דוד
Людлько Роберт	Блох Бронислав
Лисоправский יוסף	Блох לאוניד
Иосиф	בקמן ארקדי
Лапидус Наум	בראון יעקוב
Меерович גריגורי	ברסט פיודור
Григорий	גורוובסקיה מריה
Мидлер Марк	Мария
Механик Израиль (לב)	גנדלסמן אלכסנדר
(Лев	Александр
Новак Григорий	דונסקוי אלכסנדר
Сигал Давид	Александр
Черный Александр	דושמן דוד (ויקטור)
Касьяник Моисей	(Виктор)
Касперович ארקדי	ויאז'לינסקי לב
Аркадий	וינוקורוב אדוארד
Рукшетель ולדימיר	Эдуард
Владимир	חוטמסקי יפים
Ракита Марк	חנוכייב גבריאל (גריגורי חנוכשווילי)
Шатов Николай	Ханукаев Габриэль (Григорий
שאטוב ניקולאי	Ханукашвили)
Шпанье Давид	טישלר דוד
Шушунова Елена	Езеров
	ולדימיר